

Шульга Наталія Дмитрівна,
директор Державного вищого навчального закладу
«Київський транспортно-економічний коледж»
Національного транспортного університету,
кандидат технічних наук, доцент
Shulga Nataliya Dmitrivna,
Director of the State Higher Education Establishment
«Kyiv Transport and Economic College»
National Transport University,
candidate of technical sciences, associate professor
(тел.: 067-724-03-52)

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

У статті автор аналізує чинники, які впливають на процеси формування та реалізації державної освітньої політики як інструменту соціально-економічного розвитку України, разом з тим зазначаючи, що єдиного підходу до здійснення класифікації чинників державної освітньої політики немає. Навіть не дивлячись на велику кількість і різноманітність класифікацій, жодна з них не є системною. У зв'язку з цим автор пропонує власну класифікацію чинників державної освітньої політики як інструменту соціально-економічного розвитку України, серед яких: політико-правові, соціально-культурні, технологічні, економічні, інноваційні, Інвестиційні, освітні, організаційно-управлінські чинники.

Ключові слова: чинники, освітня політика, державна освітня політика, соціально-економічний розвиток.

В статье автор анализирует факторы, которые влияют на процессы формирования и реализации государственной образовательной политики как инструмента социально-экономического развития Украины, вместе с тем отмечая, что единого подхода к осуществлению классификации факторов государственной образовательной политики нет. Даже несмотря на большое количество и разнообразие классификаций, ни одна из них не является системной. В связи с этим автор предлагает собственную классификацию факторов государственной образовательной политики как инструмента социально-экономического развития Украины, среди которых: политико-правовые, социально-культурные, технологические,

экономические, инновационные, инвестиционные, образовательные, организационно-управленческие факторы.

Ключевые слова: *факторы, образовательная политика, государственная образовательная политика, социально-экономическое развитие.*

In the article the author analyses the factors that influence the formation and implementation of the public educational policy as an instrument of social and economic development of Ukraine, while noting that there is no single approach to the classification of the factors of public educational policy. Even despite the large number and variety of classifications, none of them is systemic. Due to this fact, the author offers her own classification for the factors of the public educational policy as an instrument of social and economic development of Ukraine, including: political and legal, social and cultural, technological, economic, innovative, investment, educational, organizational and managerial factors.

Keywords: *factors, educational policy, public educational policy, social and economic development.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науково-практичними завданнями. На формування державної освітньої політики як інструменту соціально-економічного розвитку країни великий вплив мають відповідні чинники, що означають рушійну силу будь-якого явища, процесу, або одну з необхідних його умов [11, с. 9], які зумовлюють особливості розвитку соціально-економічних процесів в конкретному напрямку, а також визначають їх характер, перебіг і успішність.

У загальному вимірі кількість і характер чинників державної політики у галузі освіти доволі різноманітні. Адже держава функціонує у певному соціальному оточенні, залежить від рівня економіки та культури суспільства, його структури, психології, духовних цінностей громадян, їхнього менталітету, історичної пам'яті поколінь. Тому процеси формування та запровадження державної освітньої політики на кожному етапі розвитку суспільства мають певні особливості, які детермінуються співвідношенням соціально-економічних умов і суспільно-політичних відносин. Усе це в сукупності визначає чинники, які впливають на формування державної освітньої політики як інструмент соціально-економічного розвитку країни [7, с. 12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема державної освітньої політики постійно виступає об'єктом уваги дослідників, які розглядають різні її аспекти. Зокрема, у працях українських учених (А. Євдотюк, С. Клепко, Є. Красняков, В. Кремень, М. Михальченко, В. Огнев'юк та ін.) визначено та обгрунтовано універсальні зовнішні й внутрішні системоутворюючі чинники (атрактори), які суттєво впливають на становлення освітніх систем.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, науковці поза увагою залишили чинники, які впливають на процеси формування та реалізації державної освітньої політики як інструменту соціально-економічного розвитку України.

Мета і завдання дослідження. Визначити чинники формування та реалізації державної освітньої політики як інструменту соціально-економічного розвитку України в контексті сучасного розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Від початку ХХІ століття у наукових джерелах пропонуються різні погляди на визначення, класифікацію та характеристику чинників державної освітньої політики.

Так, наприклад, Є. Красняков[6], пропонуючи свою класифікацію чинників державної політики у галузі освіти, виокремлює, зокрема, з-поміж них економічні чинники, що зумовлюються станом економіки держави, її фінансової системи; вони через рівень добробуту в суспільстві впливають на зростання освітніх потреб громадян, спричинюючи більші або менші можливості для фінансування бюджетної, а також освітньої галузі. Високий рівень загального економічного розвитку, високорозвинені ринкові відносини створюють сприятливі умови для наповнення державного бюджету, що є позитивним для фінансування системи освіти.

До політичних чинників Є. Красняков відносить курс внутрішньої і зовнішньої політики держави. Цю групу доповнюють конкретні дії та ситуації, створюючи загальне тло освітньої діяльності, найбільш сприятливою для якого є спокійна конструктивна, творча соціально-

політична ситуація в суспільстві.

Правові чинники, на думку автора, охоплюють характер чинних законодавчих актів і правових норм, оскільки саме вони окреслюють межі правового поля освіти, встановлюють «правила гри» на ньому.

Соціально-психологічні та етичні чинники, вважає дослідник, характеризують загальний морально-психологічний клімат у суспільстві, спосіб і стиль життя різних прошарків населення.

Доволі велику групу чинників автор відносить до екологічних, які, на його думку, охоплюють: стан довкілля, що позначається на здоров'ї сучасних і майбутніх суб'єктів освіти, підвищуючи вимоги до профілактичної та оздоровчої спрямованості діяльності освітнього закладу; характер географічного та історичного середовища. Освіта може зробити значний внесок у поліпшення екологічної ситуації через екологічну освіту і виховання, активізувати діяльність суб'єктів на природоохоронну діяльність, посилити орієнтацію на здоровий спосіб життя.

Також Є. Красняков вирізняє демографічні, культурні та духовно-ідеологічні чинники, пов'язані з характером народжуваності, типами і структурою сімей, зі станом культури в державі, рівнем духовного здоров'я та культурних запитів населення; галузеві чинники: стан і тенденції змін системи освіти в державі та світі, нові ідеї, концепції, зразки кращого освітнього досвіду, що впливають на стан освіти в державі; інституційні чинники – це розгалужена мережа спеціалізованих соціальних інститутів, установ і організацій, з якими могли б співпрацювати освітні заклади у процесі розв'язання покладених на них завдань [6].

Подібну класифікацію з деякими відмінностями пропонує Т. Яровенко. Так, наприклад, автор систематизуючи різноманітні підходи до визначення чинників державної освітньої політики, подає їх структуру (політичні, законодавчо-нормативні, організаційно-управлінські, інституційні та інфраструктурні, фінансово-економічні, ринкові, інформаційні, соціальні та демографічні), що охоплює різні рівні: світовий, загальнодержавний,

регіональний, рівень навчального закладу [12].

На противагу Т. Яровенко дослідниця О. Комарова, виокремлює п'ять узагальнюючих груп чинників державної освітньої політики, серед яких вирізняє: економічні (зміна пріоритетів економічного розвитку з адміністративно-планової економіки на економіку ринкового типу; посилення конкурентної боротьби на ринках всіх типів, зокрема на ринку освітніх послуг і ринку праці; рівень зайнятості населення; попит на кадри певної професійно-кваліфікаційної структури; перспективи розвитку галузей економіки, зокрема тих, в яких зайнята основна частка працюючих (промисловість, сільське господарство, сфера послуг); перспективи розвитку підприємництва); соціальні (суспільні ідеали та цінності, рівень престижності освіти; соціальна структура суспільства); політичні (ціннісні орієнтири політичних лідерів; роль і місце громадських організацій у втіленні освітньої політики; рівень централізації (децентралізації) управління; рівень демократизації суспільства); науково-технічні (посилення інформаційної складової суспільного розвитку; автоматизація виробництва; поширення інформаційних технологій; зростання частки інтелектуальної праці за рахунок постійного підвищення технічної озброєності праці та розвитку новітніх технологій); культурні (вимоги до загальнокультурного рівня особистості та рівня її професійної культури; культурні цінності, що домінують у певному суспільстві) [4, с. 108].

Цікавим видається підхід до класифікації чинників державної освітньої політики, яку здійснили дослідники В. Дем'яненко та Н. Тіменко [2]. Вони поділяють чинники залежно від сфери впливу на внутрішні та зовнішні.

До внутрішніх чинників автори відносять: демографічні (прогноз чисельності, структури, демографічних характеристик населення); прогноз якості людських ресурсів та міграційних потоків; об'єктивні можливості фінансування середньої та вищої освіти; структуру народного господарства та зовнішньоекономічних зв'язків, міру відкритості економіки, обсяги експорту послуг освіти; поточні тенденції та збалансованість попиту і

пропозиції на внутрішньому ринку праці за рівнем освіти та спеціальностями.

До зовнішніх чинників віднесено очікувані потужності міграційних потоків на Захід зі Сходу, тиск глобалізації (інформаційний, культурний, шоу-бізнесовий, мовний), інформаційні, економічні та широкомасштабні інформаційні війни [2, с. 281].

Наведені погляди вважаємо дещо дискусійними. Адже якщо йдеться про внутрішні та зовнішні чинники, вони мають розглядатися стосовно певного об'єкта. У контексті досліджуваної нами проблеми таким об'єктом постає освіта. Тому, як справедливо зазначає Т. Яровенко, демографічні чинники, структура народного господарства та характер зовнішньоекономічних зв'язків, міра відкритості економіки не можуть належати до внутрішніх чинників розвитку освітньої галузі. Поточні тенденції та збалансування попиту і пропозиції на внутрішньому ринку праці за рівнем освіти та спеціальностями мають подвійні ознаки: для ринку праці вони постають внутрішніми чинниками, тоді як для освіти – зовнішніми. Крім того, «саме якість людських ресурсів та обсяги міграційних потоків є чинниками розвитку сфери освіти, а їх прогноз, скоріше, інструментом у розробці стратегії розвитку, аніж її чинником» [12, с. 238].

Своє бачення класифікації чинників державної освітньої політики висловила дослідниця В. Сафонова, яка відносить до них: зростання суспільного визнання освіти, що створює мотиваційну базу для приватних інвестицій в освіту й потребує створення організаційно-економічних механізмів реалізації інвестицій; усвідомлення необхідності випереджального розвитку освіти та створення умов для задоволення потреби в освітніх послугах; широку доступність загальної освіти, відносно масовий характер професійної освіти; зосередженість у ВНЗ основного наукового потенціалу країни, що може слугувати підґрунтям інноваційного зростання країни [10].

Деякі дослідники (О. Карпюк), які займаються вивченням формування та здійснення державної освітньої політики в контексті розробки законодавчого забезпечення, пропонують, наприклад, класифікувати такі чинники за: рівнем впливу людини (*суб'єктивні чинники*: демографічний, політико-правовий, соціально-психологічний, інфраструктура та кон'юнктура ринку, політико-правові, соціально-економічні; *об'єктивні чинники*: природно-географічний; регіонального розвитку, розвиток ринкових відносин та підприємництва, інновації, науково-технічний прогрес, інтернаціоналізація та глобалізація освіти); рівнем впливу на ринок освітніх послуг (*зовнішні чинники*: інтернаціоналізація освіти, глобалізація в контексті економіки, технологій та соціокультурного середовища, науково-технічний прогрес; *внутрішні чинники*: соціально-економічний розвиток країни, розвиток інновацій, ринкових відносин, регіональний розвиток, демографічний, інфраструктура, політичні, природно-географічний); характером впливу (позитивні; негативні); функціональною ознакою (соціально-економічний, політико-правовий, соціально-психологічний; глобалізація та інтернаціоналізація, демографія та регіональний розвиток; інновації; розвиток ринкових відносин) [3].

Окрему увагу ми вважаємо за необхідне приділити такому чиннику державної освітньої політики, як запровадження неперервності освіти. Сьогодні основний момент неперервної освіти полягає в розвитку людини як особистості, суб'єкта діяльності протягом усього її життя. На думку В. Коритова, неперервною є освіта, яка характеризується всеохопними за повнотою, індивідуалізованими у часі темпами і спрямованістю, що дає кожному можливість для реалізації власної програми її одержання. Тому цілком доречним вважаємо твердження про те, що мета неперервної освіти полягає в розвитку особистості, як у періоди її фізичного та соціально-психологічного становлення, розквіту і стабілізації життєвих сил і здібностей, так і в періоди старіння організму, коли на перший план виходить

завдання компенсації функцій і можливостей, які втрачаються [5, с. 77].

Як показує аналіз, єдиного підходу до здійснення класифікації чинників державної освітньої політики немає. Навіть не дивлячись на велику кількість і різноманітність класифікацій, жодна з них не є системною. Виходячи з цього вважаємо за доцільне запропонувати класифікацію чинників згідно системного підходу.

У своїй класифікації ми пропонуємо такі види чинників: політико-правові, соціально-культурні, технологічні, економічні, інвестиційні, інноваційні, освітні, організаційно-управлінські.

На нашу думку, для здійснення державної освітньої політики велике значення має стан *політико-правового середовища* в країні, а саме: стабільна політична ситуація, результати виборчих процесів, зміни в державній політиці, зміни в законодавчо-правовій базі, пріоритети в державній політиці, стабільність політичного становища, рівень довіри населення до влади, поділ повноважень органів влади на різних рівнях, рівень регуляторної діяльності органів влади, взаємодія політичних і громадських організацій тощо.

На результативність державної освітньої політики як інструменту соціально-економічного розвитку країни серйозний вплив також мають *соціально-культурні* чинники: демографічний чинник, ступінь задоволеності населення своїм станом життя (морально-психологічний клімат) або соціальна напруженість в суспільстві, рівень пропозиції на ринку робочої сили, можливість рівного доступу до якісної освіти, спадкоємність норм і цінностей, стан духовного розвитку суспільства та особистості, рівень соціальної відповідальності, ступінь ініціативності населення, соціальне самопочуття населення, соціальний оптимізм, морально-етнічні цінності, культурні релігійні цінності, стан дотримання прав людини, рівень злочинності, позитивне ставлення людей до збереження свого здоров'я, гармонійний розвиток здібностей людини, рівень корупції тощо. Наприклад,

релігійні та етнічні чинники впливають на порядок розподілу ресурсів і доходів в суспільстві; культурні цінності визначають уподобання населення, процес прийняття рішень, сприйняття життя, формування перспектив на майбутнє; демографічний чинник (гендерна та вікова структура, тривалість і якість життя, кваліфікація робочої сили, міграція населення) завжди визначав соціально-економічні показники розвитку країни. Тому в своїй освітній політиці держава повинна постійно приділяти увагу не тільки кількості населення, а також його якості, підвищенню універсальної цінності людини та її ролі як провідної продуктивної сили що створює сприятливий психологічний мікроклімат в державі для просування вперед.

Такі чинники, як *технологічні* мають значення у створенні умов для революційних технологічних змін та нових відкриттів при підборі і підготовці кадрів для роботи з новітніми інформаційними технологіями, впливають на рівень розвитку інтелектуального потенціалу, рівень технологічної культури, яка визначається освітою, науково-технічними новаціями тощо. Сьогодні надзвичайно велика увага приділяється якості підготовки молодих кадрів в контексті володіння офісними та профільними комп'ютерними програмами, системою пошуку інформації в комп'ютерній мережі тощо. Тому при здійсненні державної освітньої політики важливо забезпечувати на високому рівні підготовку спеціалістів, адаптованих до нових умов діяльності на ринку праці.

Серед *економічних* чинників виокремлюємо: рівень зростання людського капіталу, а також рівень його використання, економічно-фінансове становище країни, тенденції попиту на професійно-кваліфіковані кадри; модернізацію освіти; рівень рівноваги, функцій, повноважень і джерел інвестування в освіту на всіх рівнях; обсяги експорту освітніх послуг; міра відкритості держави для зовнішньоекономічних зв'язків; рівень і якість підготовки робітників і спеціалістів (рівень професійної підготовки кадрів); інтернаціоналізація і глобалізація освіти, узгодженість ринку освітніх послуг

і ринку праці, рівень професійної підготовки кадрів, організація системи навчання протягом життя, фінансова підтримка отримання освітніх послуг, конкурентоспроможність молоді на ринку праці.

Серед економічних чинників державної освітньої політики як інструменту соціально-економічного розвитку на перше місце ми поставили розвиток людського капіталу, бо від його величини залежить безпосередньо економічне зростання в країні, а сила людського капіталу, у свою чергу, визначається станом системи освіти. Саме тому людський капітал розглядається як рівноправний і самостійний виробничий чинник, рівень і накопичення якого здатні справляти суттєвий вплив на економічне зростання держави [8]. Така роль людського капіталу визначається тими змінами, які відбуваються в постіндустріальному суспільстві, зміною самого характеру трудової діяльності, коли важливим ресурсом стають глибокі знання і висока кваліфікація працівників. Тому не випадково Всесвітній економічний форум (WorldEconomic Forum⁷) при проведенні щорічної рейтингової оцінки економічної діяльності країн світу застосовує Індекс людського капіталу (HumanCapitalIndex) при визначенні якого враховуються складові, які, зокрема характеризують рівень освіти в країні, професійної підготовки, працевлаштування і зайнятості, тривалості життя. Зокрема, у 2016 року Україна посіла 26 місце серед 130 країн світу, покращивши за рік позицію на 5 пунктів [1, с. 8].

Сильні позиції нашої країни пов'язані з реалізацією державної освітньої політики. Так, наприклад, 100 % населення України здобуває початкову освіту, що дозволяє нам отримати світову першість за цією складовою у всіх вікових групах. Крім того, за рівнем здобуття середньої освіти ми знаходимося в першій десятці рейтингу.

У той же час, Україна значно відстає за складовими, що характеризують реалізацію людського капіталу. Рівень інвестування компаній у навчання і розвиток своїх співробітників досить слабкий, про що свідчить 82 позиція рейтингу. Суттєво відстаємо ми і за очікуваною тривалістю здорового способу життя. Відповідно до даних дослідження, в українців після 65 років здорове,

активне і продуктивне життя відсутнє. Здорове життя в Україні – коли людина здатна працювати фізично і розумово – продовжується 63 роки (у Фінляндії – 71, США – 70, Китаї – 68, Росії – 61) [9].

Велике значення у здійсненні державної освітньої має використання людського потенціалу. Так, при зіставленні рейтингових оцінок розвитку людського капіталу та економіки впадає в око наявність у нашій країні значного розриву між високими показниками розвитку людського капіталу та його нереалізованістю в економічній діяльності [1].

Тому в ході формування й реалізації державної освітньої політики важливо в її основу класти саме людський капітал і систему освіти як рушії позитивних змін у соціально-економічній сфері, як найголовніші ресурси майбутнього успіху України.

До *інноваційних* чинників ми відносимо: умови для ресурсного забезпечення інноваційної діяльності, інтеграція науково-технічного і виробничого потенціалу, розвиток механізмів забезпечення інноваційної діяльності, зокрема інноваційних проектів та забезпечення їх фінансовими ресурсами, кадрове забезпечення інноваційної діяльності (підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації), розвиток підприємницької інноваційної діяльності, забезпечення захисту інтелектуальної власності, розвиток інтелектуального потенціалу країни, формування інституційного середовища інноваційного розвитку, стан інноваційної системи країни, наявність якісних механізмів саморозвитку інноваційного підприємництва, рівень інтелектуалізації процесу праці на підприємствах, установах, організаціях, інтеграція освіти, науки і виробництва, підготовка лідерів-керівників, здатних керувати інноваційними процесами, рівень фінансової підтримки інновацій, рівень закріплення талановитої молоді у сфері науки і технологій, рівень інформаційного забезпечення наукових досліджень, фінансове забезпечення економіки знань, рівень збереження науково-технічного потенціалу, рівень попиту вітчизняного ринку на інновації (інтелектуальну компоненту) стан сформованості інфраструктури інновацій-

ної діяльності, рівень комерціалізації нового знання, рівень підготовки висококваліфікованих кадрів у галузі інноваційного підприємництва та інноваційного менеджменту. Саме ці чинники сприяють досягненню кращих результатів у створенні нових технологій, сучасних зразків техніки, інформатизації та автоматизації трудових процесів, піднесенню активності інноваційної діяльності, що дозволяє економити ресурси (природні, фінансові) та збільшувати індивідуальну продуктивність праці.

Інвестиційні чинники: рівень інвестицій у людський капітал, особливо в освіту; політична стабільність; фінансово-економічна ситуація; реалізація інвестиційних проектів, рівень використання кредитних ресурсів та ін.

Освітні чинники: організація системи навчання протягом життя, забезпечення модернізації освіти, створення умов для гармонійного розвитку здібностей людини, забезпечення належного рівня і високої якості підготовки робітників і спеціалістів для різних галузей економіки та ін.

Для успішної реалізації державної освітньої політики як інструменту соціально-економічного розвитку важливо, щоб цей процес був керованим. Тому важливе значення у його здійсненні мають **організаційно-управлінські** чинники, а саме: стан державно-громадського управління освітою, відповідне планування, оперативне регулювання, координація, контроль, рівень поєднання державного управління і ринкових механізмів тощо.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене, зазначимо, що велике значення в формуванні й реалізації державної політики у сфері освіти відіграють принципи і чинники. Так, принципами обумовлюється стратегія і тактика державної освітньої політики на довгу, середню і коротку перспективу; принципи регламентують роботу усіх освітніх закладів та органів управління, тобто вони тісно пов'язані з практичними діями державного управління, в ході яких реалізуються поставлені цілі і відбувається організуючий і регулюючий вплив на соціально-економічний розвиток країни.

Для успішного формування й реалізації державної освітньої політики

як інструменту соціально-економічного розвитку країни необхідно враховувати представлені чинники, а також чинники, які будуть актуальними на час розроблення політики.

1. Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід і українські реалії : Аналітична доповідь. – К.: НІСД. – 2017. – 87 с. – Електронний ресурс. – Режим доступу http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Osvita_Bezpeka-40c41.pdf

2. Дем'яненко В. В. Стратегічні напрями розвитку освіти / В. В. Дем'яненко, Н. М. Тіменко // Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. В. М. Гейця. – К. : Фенікс, 2003. – С. 276–298.

3. Карпюк О. А. Фактори формування та розвитку ринку освітніх послуг [Електронний ресурс] / О. А. Карпюк // Економіка. Управління. Інновації : електронне наук. фах. вид. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/e-journals/eui/2009_1/09koarop.pdf

4. Комарова О. А. Пріоритетні напрями державної освітньої політики [Електронний ресурс] / О. А. Комарова // Економіка та управління національним господарством. – Режим доступу : www.problecon.com/pdf/2015/1_0/107_113.pdf

5. Копытов В. А. Генезис проблемы управления качеством дополнительного профессионально-технического образования в ситуации модернизации российского образования / В. А. Копытов // Современные проблемы науки и образования. – 2008. – № 4. – С. 77–82.

6. Красняков Є. Чинники впливу на процеси формування та здійснення державної політики в галузі освіти України / Євген Красняков // Віче. – 2011. – № 2. – С. 5–7

7. Оболенський О. Ю. Державна служба : навч. посібник / О. Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2003. – 344 с.
8. Освіта протягом життя як чинник людського капіталу. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1865/>
9. Рівень розвитку людського капіталу України у 2015 році <http://edclub.com.ua/analytika/riven-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-ukrayiny-u-2015-roci>
10. Сафонова В. Є. Розробка дієвого механізму процесу інвестування вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства / В. Є. Сафонова // Теорії мікро-макроекономіки : зб. наук. пр. Академії муніципального управління. – К. : Видавн.-поліграф. центр Академії муніципального управління, 2010. – Вип. 34. – С. 88–104.
11. Янковой А. Г. Многомерный анализ в системе STATITICA : [монография] / А. Г. Янковой. – Одесса : Оптимум, 2002. – 325 с.
12. Яровенко Т. С. Чинники інвестиційного розвитку сфери освіти України / Т. С. Яровенко // Європейський вектор економічного розвитку. – 2015. – № 1(18). – С. 236–242.